

MENNESKELIGE OG ANDET-END-MENNESKELIGE LEDSAGERE – ET ESSAY OM TVÆRARTSLIGE INTERAKTIONER, RELATIONER OG FORBUNDETHED

Af Jon Dag Rasmussen¹

Med udgangspunkt i en række etnografiske studier tematiserer dette essay betydningen af det andet-end- og mere-end-menneskelige domæne, som træder frem i disse forskningsarbejder. Essayet anskueliggør og analyserer, hvordan der blandt en gruppe af de mennesker, som er fulgt i antropologisk feltforskning, findes relationer til ikke-menneskelige dyr og livsformer, der har afgørende betydning for deres hverdag. I bidraget analyseres empiriske eksempler på væsensforskellige tværartslige interaktioner og relationer, der opsøges og plejes i offentligt og privat rum. Som der argumenteres for, besidder det andet-end-menneskelige domæne en række vigtige og ofte ikke-erkendte eller upåagtede betydninger i hverdagslivet, som manifesterer sig og bliver tilgængelige, når mennesker følges under etnografisk feltarbejde. I essayet relateres indsigter, konkrete eksempler og empiriske fund fra egen forskning til det voksende felt af såkaldt multispecies forskning, som aktuelt udføres og publiceres.

Nøgleord: etnografisk feltarbejde, tværartslig socialitet, ledsagende arter, forbundethed.

Keywords: ethnographic fieldwork, interspecies sociality, companion species, connectedness.

1. Indledning

”It all began with a blackbird.” Med denne sætning indleder den belgiske filosof Vinciane Despret sin bog *Living as a Bird* (2022, s. 3). Værket er et forsøg på at forstå og beskrive de fugleliv, som sameksisterer og ofte er tæt forbundet med menneskers hverdag, og på at gøre os (mennesker) mere opmærksomme på de forunderlige, upåagtede og ikke-menneskelige livsformer, vi som art er i tæt berøring med. For mig begynder det på en anden

1 Jon Dag Rasmussen, postdoc på Danmarks Institut for Pædagogik og Uddannelse, Afdeling for Pædagogisk antropologi og Pædagogisk psykologi, Aarhus Universitet, Campus Emdrup, e-mail: jdr@edu.au.dk.

måde, da jeg i arbejdet med en række antropologiske forskningsprojekter, som er foretaget hen over de seneste ti år, er blevet tiltagende mere opmærksom på de samspil og forhold mellem mennesker og det ikke-menneskelige domæne, som har rejst sig fra empiriske møder med dette fænomen under etnografisk feltarbejde.

I dette essay præsenteres og analyseres en række udvalgte fund fra udført etnografisk feltforskning, der har budt på indsigter i interaktioner og relationer, som de kommer til udtryk blandt mennesker og ikke-mennesker i en dansk kontekst. Eksemplerne relateres til antropologisk forskning og til anden forskning, teori og tænkning på de områder, der bl.a. beskrives som *multispecies studies* (van Dooren, Kirksey & Münster, 2016), *multispecies ethnography* (Kirksey & Helmreich, 2010) og *environmental humanities* (fx Bubandt, Andersen & Cypher, 2022; Rose, 2011). Forskere, som er engageret i flerartsligt arbejde, og som forfølger disse perspektiver, er optaget af at bringe forskellige typer viden i samtale med hinanden og herved skubbe eksisterende videnskabelige antagelser og fund i nye retninger. Dette ved at udforske og spørge til, hvordan menneskers liv, levevis og ansvarlighed er spundet ind i de flerartslige sammenviklinger, der definerer livet i biosfæren (van Dooren, Kirksey & Münster, 2016). Som antropologen Anna Tsing skriver, foregår al forskning, om vi anerkender det eller ej, på grænserne mellem menneskelige og ikke-menneskelige "world-making projects" (2022, s. 29). En karakteristik, der også gælder alt liv i helt generel forstand. Det er denne type erkendelser, som i de seneste årtier har fået forskere fra humanvidenskabelige, samfundsvidenskabelige og naturvidenskabelige miljøer til at interessere sig for de sammenviklinger og overlap, der overskrider og løber på tværs af etablerede fagfelter i det specialiserede forskningslandskab og derfor fordrer interdisciplinært samarbejde og udveksling (fx van Dooren & Chrulew, 2022). Siden den amerikanske økolog og filosof David Abram formulerede idéen om det *mere-end-menneskelige* i bogen *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World* fra 1996, har denne og relaterede neologismer vundet indpas i, og på tværs af, en lang række forskningsdiscipliner. Biologi er vokset tættere sammen med filosofi og samfundsvidenskab (fx Haraway, 2008, 2016; Gilbert, 2017), ny materialitetsteori er blevet mere eksplicit knyttet til flere aspekter af menneskelivet (fx Bennett, 2010, 2018; Morton, 2013), og de bevægelser, der beskrives som *den nonhumane vending* i kontinental tænkning og filosofi (Grusin 2015), og *kritisk posthumanisme* (fx Braidotti, 2013; Wolfe, 2009), har ledt til nye måder at tilgå og forstå menneskets rolle i kosmos; refleksioner, som er affødt og forstærket af en antropocæn verdensorden og den igangværende sjette masseudryddelses-begivenhed (fx Morton, 2016b; Latour, 2018; Rose, 2017). Som Kirksey og Helmreich skriver, studerer "multispecies"-orienterede etnografer og antropologer de flerartslige interaktioner og relationer, som kommer til udtryk blandt de skarer af organismer "[...] whose lives and deaths are linked to human social worlds" (2010, s.

545). Og selvom antropologien med Eduardo Kohns ord nu også har bevæget sig ”beyond the human” (2013), betyder den styrkede interesse for de mere-end-menneskelige niveauer i denne fagtradition ikke, at mennesket og dets historie(r) ignoreres. Som Nils Bubandt, Astrid Oberborbeck Andersen og Rachel Cypher skriver, forholder det sig derimod sådan, at den opmærksomhed, der i antropologien aktuelt tildeles de flerartslige og sammenviklede aspekter af livet blandt mennesker og den mere-end-menneskelige verden, også bidrager til nye måder at rokke ved, udfordre og agere kritisk på de moderne og indbildske opfattelser, der forstår det (vestlige) menneske som en ejendommelig art, der eksisterer i ”splendid isolation from and yet somehow also in full control over other species” (2022, s. 4). ”Flerartsantropologien” (se Krøijer & Weisdorf, 2021) udfordrer herved en række af de grundlæggende idéer om subjektivitet, agens og socialitet, som menneskevidenskaberne historisk har tilskrevet mennesket alene, og repræsenterer således en fornyet interesse for, hvordan andre arter er en del af den menneskelige tilværelse, og for, hvordan sociale forhold og forbundethed også kan tænkes med afsæt i relationer mellem væsensforskellige livsformer. Den flerartsligt orienterede antropologi peger herved på, hvordan det mere-end-menneskelige domæne betinger og skaber de måder, hvorpå vi er – og har mulighed for at blive – mennesker. Denne nye drejning på det antropologiske vidensprojekt er således fortsat optaget af at studere mennesket, men ønsker med Stine Krøjer og Matti Wiesdorfs ord ”[...] at anerkende det forhold, at mange arter foruden homo sapiens tager del i det sociale liv” (2021, s. 6). De feltarbejder og fund, som reflekteres i denne tekst, er på samme måde gjort med udgangspunkt i et antropologisk blik på den sociale verden, hvorfor det er de fulgte mennesker, der har dannet udgangspunkt for de beskrivelser, analyser og refleksioner, som præsenteres.

I essayet trækker jeg på idéer og teorier, der har det til fælles, at de afviser den oplysningsfilosofi og tænkning, som længe har domineret de vestlige videnskabstraditioner, og som opererer med en skarp adskillelse og distinktion mellem menneskeligt og ikke-menneskeligt liv (Rose, 2011). Det er perspektiver fra antropologi, filosofi og materialitetsteori, der grundlæggende afmonterer idéen om mennesket som exceptionel og privilegeret livsform – tankegods, der kan spores tilbage til betydningsfulde filosoffer som blandt andre René Descartes (Merchant, 1980). I de afsnit, som følger herunder, præsenteres eksempler på tværartslige forhold og forbundethed fra egen forskning, som analyseres og reflekteres ved hjælp af perspektiver fra de ovenfor nævnte empiriske og teoretiske landvindinger. Ambitionen med bidraget er således at fremskrive eksempler på tværartslig interaktion og forbundethed og at kvalificere de empiriske fund og fænomener med brug af nyere litteratur på dette område. I teksten anvendes de tre termer *ikke-menneskelig*, *andet-end-menneskelig* og *mere-end-menneskelig* som synonyme, og alle navne på informanter er pseudonymiseret.

2. Om tværartsligt venskab og følgeskab

Der er en form for resonans, der går tabt, når man kun fokuserer på det, der er specifikt menneskeligt. (Eduardo Kohn i samtale med Sofie Isager Ahl, 2016, s. 71)

Som en del af mit ph.d.-projekt foretog jeg et flerårigt etnografisk feltarbejde blandt det, jeg kalder ”usædvanlige ældre mennesker” i København (Rasmussen, 2017, 2019). Det tidsintensive og omfattende engagement i de fulgte menneskers hverdagsliv ledte til indsigter i fænomener og viden, der ikke var forudset, og ej heller forventet. Et af de fænomener, som gradvist trådte frem under feltarbejdet, var den store værdsættelse af vildtlevende dyr, som har hjemme i byens offentligt tilgængelige rum, og som flere af arbejdets informanter interagerede med i dagligdagen. Der var oplagt forskelle på, hvordan disse relationer og interaktioner tog sig ud, hvad de betød for menneskelige og andet-end-menneskelige deltagere, og hvordan de blev praktiseret. Men fælles for en række af de fulgte ældre mennesker var, at de plejede aktive forhold til byens andre dyr, og at disse relationer var et vigtigt bidrag til deres tilværelser.

Arbejdet viste bl.a., hvordan der på en af de store kirkegårde i København udspiller sig en række vigtige og tilbagevendende møder mellem mennesker og byens vildtlevende dyr. Et eksempel på disse møder finder sted imellem en ældre mand, jeg følger gennem flere år, og de fugle og ejerløse katte, han dagligt tilser, fodrer og interagerer med på græsarealerne og stierne mellem monumenter og gravsten. Leif fortæller gerne om de dyr, som behøver ham, på kirkegården, når vi ses andre steder i byen, og han fremviser ved flere lejligheder det foder, han har indkøbt til dem, når vi støder på hinanden og småsnakker foran lokalområdets dagligvarebutikker. Selvom han ikke er interesseret i at fremvise sine møder og derfor ikke inviterer mig med, trods gentagne forsøg og forespørgsler, kommer jeg alligevel til at overvære et par af de tværartslige interaktioner, han tager del i. Fordi jeg kommer på kirkegården under feltarbejdet og flere gange ugentligt bevæger mig igennem området som en del af forskningen, oplever jeg enkelte af de tværartslige møder mellem Leif og de vildtlevende dyr. Særligt ét møde gør indtryk. Jeg passerer igennem kirkegården midt på formiddagen og trækkes i retning af situationen, da jeg hører en række sproglige tiltaler:

Kom så her, lille skat ... kom så, kom så ... kom her, min lille ven ...

Ved at følge lyden opdager jeg kort efter den velkendte mand mellem nogle træer på et af kirkegårdens grønne områder. Gennem bevoksningen fremtræder den karakteristisk udseende ældre mand blandt en flok duer. ”Tag det nu roligt ... kom så her!” Jeg forsøger at give mig til kende som betragter af situationen og går langsomt forbi på stien, fem-seks meter fra selskabet.

Men Leif opdager mig ikke, han er optaget, koncentreret, engageret, ivrig efter at interagere med duefuglene. Han irttesætter dem og skælder ud, når de hakker efter hinanden og slås om den mad, han sirligt fordeler på græsset. Undervejs i seancen tager han et klæde frem fra sin lomme, folder det ud og bøjer sig ned over fuglene. ”Har han tænkt sig at fange dem?” spørger en anden tilskuer, der passerer forbi og ser mig overvære situationen. Hvad motivet er, og om der er en klart defineret idé forbundet med det, der kan ligne et forsøg på at indfange duerne, en form for dans eller en anden adspredelses-aktivitet mellem artsligt forskellige deltagere, bliver aldrig genstand for samtale mellem os, men Leif fortæller løbende og entusiastisk om de dyr, der behøver ham, på kirkegården.

Et andet eksempel på de tværartslige forhold, som optræder på dette område i det københavnske landskab, finder sted imellem den ældre mand Kurt, hunden og husdyret Victor og en flok vildtlevende kragefugle. Flere gange overværer jeg variationer over samme situation, hvor alliker, hund og menneske indgår i en form for leg og tværartsligt samspil. Kurt har foder med til fuglene, som han kaster omkring sig på et grønt område med græs og fritstående træer. Hunden iagttager opmærksomt fordelingen og sætter af sted efter allikerne, når de kommer ned fra træerne for at hente foderstykker på græsset. Uden at det på noget tidspunkt ligner en egentlig jagt, løber hunden efter fuglene, der igen fortrækker til træernes efterårsnøgne grene ved flyvningens kunst, når de med et elegant overskud, og på overlegen facon, har hentet, hvad Kurt har fordelt på den græsbelagte jordoverflade. Fuglene flytter sig, kort før hunden kan nå dem, fortrækker til en gren og vender retur til græsset igen. Allikerne ser ud til at samarbejde og afløse hinanden ved at påkalde sig hundens opmærksomhed; hoppe tættere på, flytte sig nogle meter henad græsset, lokke, udfordre og drille. Victor er optaget af det, der ligner en stimulerende leg, Kurt morer sig over optrinnets og aktivitetens elementer og glæder sig over hundens engagement og bevægelse, og fuglene ser ud til at finde fornøjelse i kombinationen af fodring, interaktion med hinanden og de andre arter og i opvisningen af flyvefærdigheder. Uden at tolke for meget på indtrykkene fra situationerne står det under alle omstændigheder helt klart, at opmærksomheden omkring aktiviteten deles af de tre forskellige arter: menneske, hund, kragefugl, der alle bringer interesser, motivationer og bevæggrunde ind i situationen og derved bidrager til den igangværende interaktion. De er forskellige væsner med forskellige livsvilkår, men i aktiviteten på kirkegården forenes disse liv i den samme situation og fornøjelse for en tid, hvor alle deltagere er involveret.

Antropologen Deborah Bird Rose arbejdede gennem mange år blandt oprindelige australiere og interesserede sig for de sammenviklede og tætte tværartslige forhold, som er meget fremtrædende blandt denne gruppe mennesker og de ikke-menneskelige dyr og væsner, de lever iblandt. Som hun argumenterer for, viser hendes dybe empiriske indsigt i livet blandt mennesker og andre dyr, hvad enten der er tale om vilde og tamme hunde (2011),

flyvende hunde (2017, 2022) eller de mange andre skabninger, der indgår som integrerede deltagere i hverdagen blandt oprindelige australiere på såvel verdslige som kosmologiske planer, hvordan de grænsedragninger mellem mennesker og ikke-mennesker, som vestlig oplysningstænkning og modernismens filosofier har argumenteret for, taget for givet og opretholdt, i praksis er porøse og yderst tvivlsomme konstruktioner (fx 2011, s. 21-23). En fremtrædende repræsentant for dette tankesæt er den tyske filosof Martin Heidegger, der ifølge Rose er hyppigt brugt blandt andre tænkere som ophavsperson til idéen om, at andet-end-menneskelige livsformers eksistensmodus ikke kan sammenlignes med menneskers (ibid., s. 22). Hos Heidegger er menneskelivet og -døden altså exceptionelle størrelser, der adskiller sig radikalt fra alle andre former for liv på jordens overflade (se også Clark, 2004). Som Rose skriver, er hun med udgangspunkt i sine empiriske arbejder nødt til at udfordre denne grænsedragning og i stedet fokusere på de områder og mønstre af differentiering og forbindelse: medfølelse, venskab, omsorg og gensidig tillid, der artikuleres i ethvert socialt forhold, uanset om det markerer en forbindelse mellem mennesker, andre dyr, eller handler om en tværartslig relation. I forlængelse af mit eget arbejde har jeg argumenteret for idéen om, at forhold og forbindelser som dem, der beskrives i de ovenstående to empiriske eksempler, har karakter af sociale relationer og fungerende venskab mellem arter (fx Rasmussen, 2017, s. 233-238). Hvor både filosofi og socialvidenskabelig teori gennem mange år har negligeret andre dyrs betydning for menneskelivet (Abram, 1996; Merchant, 1980; Rose, 2011), er der som allerede beskrevet ovenfor nyere strømninger af såkaldt multispecies forskning, som opererer med en helt anden anerkendelse af de sammenviklede og tæt knyttede forhold mellem mennesker og ikke-mennesker, der træder frem på såvel biologiske som sociale niveauer. Den amerikanske forsker og filosof Donna Haraway er en af de tidlige repræsentanter for denne strømning og har siden udgivelsen af *The Companion Species Manifesto* med den sigende undertitel *Dogs, people, and significant otherness* fra 2003 været en fremtrædende figur i udviklingen af en type teori, der sammentænker natur og kultur (jf. begrebet *nature-cultures*, ibid., s. 1-10). Her udfordres de klassiske opdelinger i henholdsvis natur- og kulturvidenskaber, der tager udgangspunkt i enten polare modsætningsforhold eller universelle kategorier, der ifølge Haraway begge er tåbelige konstruktioner, som ikke reflekterer verdens egentlige sammenhæng (ibid., s. 8). Haraway er rundet af feministisk teori og tænkning og er derfor, som hun skriver, optaget af at forstå "... how things work, who is in the action, what might be possible, and how worldly actors might somehow be accountable to and love each other less violently" (ibid., s. 7). Haraway viser, hvordan *arter mødes*, jf. titlen på hendes værk fra 2008, *When Species Meet*, og finder sine forklaringer på den tværartslige forbundethed i koblingen af biologi og filosofi og i de mange både fysiske og sociale udvekslinger, som karakteriserer livet blandt ikke-menneskelige dyr, mennesker og

andre *messmates* (2008). Gennemgående arbejder hun med at forstå og beskrive, hvordan vi som arter og liv altid er *tilblivende med* andre (jf. becoming with-begrebet, fx 2008, 2016), dvs. hvordan vi som livsformer altid indgår i komplekse biosociale udvekslinger og derfor er en del af hinanden på måder, der leder til forhold præget af social samhørighed og gensidig indsigt, og som fordrer etisk ansvarlighed (2016). Haraway leverer således en naturkultur-teoretisk ramme at forstå tværartslige relationer med, da hun peger på nogle bagvedliggende forklaringer af fx oplevet tæthed og slægtskab mellem mennesker og andre dyr. Men der er også en mere umiddelbart fremtrædende forbindelse at spore i de to eksempler fra kirkegården ovenfor.

Ved at gå fænomenologisk og åbent til de forhold, som manifesterede sig under mit feltarbejde, er det tydeligt, hvordan der er en forbindelse imellem mennesker og andre dyr, som har betydning for begge parter. Eksemplerne viser at de ikke-menneskelige dyr har noget at tilbyde menneskerne, og at menneskerne, på samme måde, har noget at give retur; at der opstår et delt rum imellem artsligt forskellige aktører. Der er med andre ord en reciprocitet på spil i interaktionerne, som vidner om intersubjektivitet, altså det forhold, at flere subjekter befinder sig i en relation og til en vis grad er i stand til at opnå indsigt i hinanden.

Antropologen Rane Willerslev har udført feltarbejde blandt en gruppe oprindelige Yukaghir-jægere i Sibirien, og han beskriver, hvordan disse mennesker eksisterer i et tæt forhold til de andre dyr, de både lever af og sammen med (2007). Som Willerslev skriver, er det almindeligt blandt (os) vesterlændinge at antage, at personlige egenskaber, herunder sprog, intentionaltet, fornuft og moralsk bevidsthed, er eksklusive attributter, som alene er forbeholdt mennesket. De ikke-menneskelige dyr anses derimod for at være fuldt ud "naturlige væsner", hvorfor deres adfærd typisk forklares som en slags automatiserede og instinktive handlinger (ibid., s. 7). Blandt de sibirske Yukaghir-jægere findes en anden måde at tilgå den levende verden på, der beskrives med et af antropologiens tidligste begreber, *animisme*. Animismen antager mange former og bruges som analytisk begreb til at forstå en række relaterede verdenssyn, der alle har det til fælles, at de opererer med en anden forståelse af liv og væren end dem, vi i senmoderne og sekulære vestlige samfund tager for givet (se også Taussig, 2015). Blandt Yukaghir-jægerne kan personer antage mange forskellige former, hvoraf den menneskelige kun er en. Personer kan derfor optræde i form af fx floder, træer, sjæle og ånder, men det er først og fremmest de andre dyr, der bebor landskabet, jægerne betragter som andet-end-menneskelige personer, med hvem de interagerer og udveksler perspektiver (Willerslev, 2007, s. 73-118). Jægerne skelner imellem levende væsner som andre dyr, træer og floder, der er "people like us", som en ældre Yukaghir beskriver det, da disse livsformer bevæger sig, gror og ånder (ibid., s. 73), og objekter som sten, ski og fødevarer, som er "[...] alive but immovable" (ibid.). Det er en udbredt erfaring

blandt folkene i den sibiriske vildmark, at mennesker og andet-end-menneskelige dyr kan opnå indsigt i hinanden ved midlertidigt at overtage andre(s) kroppe og perspektiver. Willerslev beskriver, hvordan jægerne i jagthandlingen er i stand til at nærme sig deres byttedyr og undervejs træde ind i en mellemform, en tilstand imellem dyr og menneske. De bruger artefakter som skindbeklædte ski til at efterligne elkens lyde og anvender en mimetisk performance, som, hvis den er overbevisende og klar, tjener det formål at lokke byttedyret til at forlade sit gemmested og vandre imod jægeren, da det ser ud til at opleve jægeren som et individ af sin egen art (ibid., s. 96). De to deltagere i interaktionen, jæger og elk, imiterer hinandens bevægelser og lyde og opnår derved en flertydig perspektivmæssig spejling, der tilbyder de artsligt forskellige væsner en delvis indsigt i hinanden. Ved at imitere dyret og intentionelt handle som en uperfekt kopi af elken, da bevægelsen imellem egen krop og andet-end-menneskelige personers ditto involverer risiko for enten at blive overfaldet og dræbt, eller overgive sig fuldt til byttedyrets perspektiv og krydse grænsen til elkenes verden for bestandigt, skaber jægerne adgang til at handle imellem disse kroppe og identiteter. Herved får de mulighed for at erfare og sanse verden fra det, Willerslev kalder en "dual nature" (ibid.). Det, som beskrives her, er udtryk for en udtalt vilje til at bevæge sig tæt på dyrene, til at indgå i landskabet på deres præmisser og til at søge helt tætte interaktioner, der har både praktiske og eksistentielle formål. Jægerne 'forfører' byttedyret og lokker det på skudhold, da de skal bruge føde, men de udviser på samme tid respekt og ærefrygt over for elkens eksistens og særlige levevis. Overbevisningen blandt jægerne er, at begge parter *ser hinanden* som væsner med lige stor vigtighed og værdighed. De opsøger dyrene i landskabet og betjener sig af både artefakter og performativitet, der fungerer som befordrende værktøjer i kontakten og den tværartslige tæthed, som interaktionerne er bestemt ved. Selvom der er betydelig forskel på de både samfundsmæssige, geografiske, topografiske og kosmologiske omstændigheder, som karakteriserer henholdsvis livet på den sibiriske tundra og den københavnske kirkegård, er der nogle interessante paralleller at drage i beskrivelsen af de tværartslige interaktioner, som foregår begge steder.

Som beskrivelserne fra kirkegården viser, er der også her brug af både artefakter og performative elementer, der er led i at rammesætte interaktionerne mellem mennesker og ikke-menneskelige dyr. Der er en gensidig interesse imellem de deltagende arter, som involverer både eksistentielle og praktisk-fysiologiske elementer: føde og overlevelse, kombineret med socialitet, adspredelse og leg. Der foregår med andre ord en tværartslig udveksling, som i nyttehensyn afviger fra den, Willerslev beskriver blandt Yukaghir-jægere og byttedyr, men som på det indholdsmæssige plan måske ikke er synderligt anderledes. I begge tilfælde indgår mennesker og andre dyr i tætte interaktioner med hinanden, og i begge tilfælde involverer disse interaktioner brug af artefakter og performative handlinger i forskellige variationer. Ydermere er der et eksistentielt aspekt knyttet til de forskellige praksisser,

og hvor det i Sibirien handler om den konkrete overlevelse i form af behovet for føde, handler det blandt de usædvanlige ældre københavnere om en overlevelse af mere social karakter. De ikke-menneskelige dyr har her en betydning, som ovenfor nævnte Haraway beskriver med begrebet *companion species* (2003, 2008), da de udgør sociale forbindelser, som ikke bare er flygtige, men som er bestemt ved en grad af kontinuitet og gentagelse. For begge mænd er der vished om, at det er de samme fugle, de besøger på kirkegården, og der er i forlængelse heraf en oplevelse af reciprok afhængighed og forbundethed mellem specifikke vildtlevende dyr og mennesker. Derudover optræder et fænomen, som mere direkte relaterer sig til beskrivelserne fra de sibiriske jægere, om end i en anden variation, og som består i, at de ældre københavnere og de vildtlevende dyr 'ser hinanden'. Blandt kirkegårdens menneskelige deltagere forstås dette ikke som perspektiviske overlap og tilnærmelser eller som en bevægelse ud af menneskekroppen imod opnåelse af en midlertidig "dual nature". Men baseret på de observationer og samtaler, som er foretaget under feltarbejdet, er der alligevel tale om møder mellem personer, der er af både menneskelig og ikke-menneskelig art og herkomst. Fordi de involverede dyr ikke er interviewet eller på anden måde har informeret arbejdet i konventionel forståelse af dette begreb, og fordi jeg ikke er udstyret med fagspecifikke indsigter, der kan kvalificere et egentligt dyreperspektiv på de beskrevne praksisser og de ikke-menneskelige deltageres handlinger, adfærd og signaler, er disse beskrivelser baseret på de empiriske observationer, som er gjort i den etnografiske felt. I forlængelse af ovenstående redegørelse for flerartsantropologien og det epistemologiske grundlag, som denne gren af videnskaben hviler på, er det de fulgte mennesker og den mere-end-menneskelige sociale verden, de indgår i, der er i forgrunden for de interesser, som er forfulgt i arbejdet. Disse forbehold til trods er der alligevel ikke tvivl om, at de involverede parter i de beskrevne interaktioner mellem mennesker og ikke-mennesker indgår i en bestemt form for interaktion, der har sociale elementer, og at de i forlængelse heraf mærker, sanser, erfarer og 'ser hinanden'. Jeg vender tilbage til denne idé om at 'se hinanden' nedenfor, men vil først præsentere endnu et eksempel på en tværartslig relation, som stammer fra samme forskningsprojekt, og nogle dertilhørende refleksioner.

I en offentligt tilgængelig have i det centrale København, har Poul, en af de informanter, jeg følger gennem flere års feltarbejde, et af sine mange selvformulerede og selvudførte projekter (se Rasmussen, 2017, s. 175-177). Jeg ledsager Poul på hans daglange vandringer gennem bylandskabet, og vi kommer regelmæssigt igennem haven, der som sted betyder meget for ham. En sommerdag i starten af vores bekendtskab viser han mig hen til en af havens søer, hvor han leder os rundt om dens bred. "Jeg skal vise dig noget," siger han i et hviskende og hemmelighedsfuldt toneleje, da vi på hans initiativ skærer igennem sumpede områder og sivbevoksning langs kanten af søen, men uden at han afslører, hvad vi er på udkig efter. Jagten forekommer

tiltagende mystisk, da Poul er fokuseret på søens vand og samtidig udviser et agtsomt beredskab i forhold til havens gartnere og andre af dens autoriteter. Pludselig står han stille, bøjer sig ned i knæene, peger og udbryder opstemt: "Se der!" [...] "Sumpskilpadder ... jeg har sat dem ud for mange år siden. Hvis man sætter dem ud om sommeren, kan de finde ud af at overvintre." En skildpadde mere dukker frem, og vi følger den fra søens kant, imens Poul begejstret kommenterer dens bevægelser og fortæller om den forsigtighed, han må udvise, når han besøger sine dyr – "padderne". Poul er kendt af havens ansatte, og som han fortæller med både talte ord og kropssprog, må han være forsigtig, da de har øje for hans mange projekter og idéer, og fordi størstedelen af påfundene ikke harmonerer med det ordensreglement, som havens besøgende forventes at indordne sig under.

Situationen står som et af det udførte feltarbejdes meget klare eksempler på, hvordan mennesker og vildtlevende dyr er forbundet og viklet sammen i hverdagslivet. I dette tilfælde er der ikke tale om en meget konkret interaktion, når Poul besøger sine dyr; de to (p)arter har ikke meget at gøre med hinanden på måder, der kan forstås som social interaktion i konventionel sociologisk forstand; de kommunikerer ikke direkte, udveksler ikke tegn på en meget konkret måde, omgås ikke hinanden på nært hold, responderer ikke tydeligt på hinandens tilstedevær osv. Men Poul fodrer og tilser dyrene i hemmelighed, og på en mere grundlæggende måde er skildpaddernes liv og tilværelse i det store haveanlæg en konsekvens af den ældre mands særprægede aktivisme og virketrang. Han har sat dem ud i søen, som han frekventerer jævnligt for at holde øje med dem og glæde sig over deres eksistens og overlevelse. Og som det meget tydeligt stod frem, når vi sammen besøgte haven, og de skjoldklædte dyr dukkede frem i landskabet, er der en stor fornøjelse forbundet med dette på mange måder distancerede og ukonventionelle sociale samvær. Som jeg har argumenteret for andetsteds (Rasmussen, 2017, s. 234-235), har skildpadderne en central betydning for Pouls hverdagsliv. Han konsulterer løbende disse dyr for at se til dem og bekræfte, at de trives, at de vokser og overlever de skiftende vintres kulde. Der er en forbindelse mellem de to arter, som er betydningsfuld, og hvis vigtighed først står frem, når man følger den ældre mand over længere tids feltarbejde. Skildpadderne er således *significant others* i en harawaysk forståelse af dette begreb; andet-end-menneskelige (livs)ledsagere, der er kilde til glæde, meningsfuldt samvær, og som er modtagere af såvel konkret som abstrakt omsorg. De er mål for Pouls opmærksomhed og nærvær, men giver også opmærksomhed og nærvær tilbage. Fordi han selv har sat dyrene ud i søen, konstituerer de også et vigtigt socialt bånd, som på en meget håndgribelig måde binder Poul sammen med det specifikke havelandskab, der over en lang årrække har haft udtalt vigtighed for hans hverdagsliv.

Ved at tage nogle analytiske skridt tilbage fra Pouls projekt og de tværartslige relationer, det afstedkommer og muliggør i hans liv, bliver det imidlertid også tydeligt, hvordan hans handlinger og forholdet til de udsatte

skildpadder besidder en potentiel trussel for andre af havehabitatets ikke-menneskelige beboere og livsformer. Udsættelsen af skildpadderne i søen vil sandsynligvis forstyrre de økologiske balancer, som vand- og landlegemer er bestemt ved og afhængige af. Og det er formentlig af samme grund, at havens gartnere er opmærksomme på hans uautoriserede tilføjelser til landskabet. I et mere normativt perspektiv er det derfor ikke en etisk forsvarlig praksis, han indgår i. Og som mange af de øvrige handlinger og rationaler, der i det udførte feltarbejde er skabt indsigt i og beskrevet blandt usædvanlige ældre københavnere, er det ikke en praksis, som står mål med mere alment gyldige etiske principper for samvær og samhandling, hvad enten disse måles på en mellemmenneskelig eller en mere-end-menneskelig skala. På samme tid er Pouls projekt også en anledning til at betragte de uendeligt mange yderst komplekse kæder af relaterede hensyn af såvel dyreetisk som bredere velfærdsmæssig karakter i vestlige samfund som det danske. Kødspisende forbrugere bidrager på daglig basis til såvel hastigt eskalerende og irreversible klimaforandringer som til den systematiserede vanrøgt og det, Deborah Bird Rose beskriver som folkedrab (jf. genocide) på landbrugsdyr (2011, s. 20-28). Som Rose skriver, fortsætter denne industri sin institutionaliserede fabrikation af lig til føde, der opretholdes på bekostning af hundrede tusindvis af andre liv, hvorfor arter, økosystemer, habitater, relationer og forbindelser, der i økologisk forstand bidrager til opretholdelsen af "the web of life on Earth", bliver underordnede tab (collateral casualties) i forbrugerismens fremadstræben (ibid., s. 28). Biodiversiteten er som bekendt under afvikling, og filosofen Timothy Morton viser, hvordan der er mørke økologiske processer på spil her, der blev indvarslet og påbegyndt med agerbrugets systematisering for 12.500 år siden (2016b, s. 62-110). Vi er som medlemmer af forbrugende vækstsamfund fanget i et loop, hvor det at dreje nøglen i tændingen på en bil, handle ind, spise, iklæde sig tøj og åbne for varmen i vores boliger bidrager til omfattende ødelæggelser, tab af arter og andet-end-menneskelige ledsagere. Og hvor de bygningsværker, vi opfører for at huse en støt stigende (menneskelig) verdensbefolkning og den fysiske planlægning af vores liv og bevægelse, i sig selv ødelægger levesteder for talrige ikke-menneskelige arter (se Rasmussen, 2023). Pouls aktiviteter i den offentlige have viser os derfor også i retning af, hvor selektive og ufuldstændigt dækkende vores etiske kodekser og socialt vedtagne retningslinjer er, når det handler om forhold og forbundethed til den andet-end-menneskelige næste. Min påstand er, at størstedelen af de kæledyr, der bor i danske huse, spiser produkter, som deres menneskelige ledsagere ikke kender produktionsomstændigheder og -vilkår på, og som højst sandsynligt forårsager lidelse hos andre dyr på et tidligere tidspunkt i kæden, der leder frem til madskålen.

Som det er beskrevet af antropologer, der har udført feltarbejde i samfund præget af animistiske kosmologier og verdenssyn, heriblandt Rose, Kohn og Willerslev, som jeg refererer til i dette essay, er der i disse kontekster en stor

tværartslig forbundethed og heraf følgende forpligtelse på at handle etisk forsvarligt ud over det umiddelbare menneskelige perspektiv. Fordi de andet-end-menneskelige arter deler deres liv og levesteder med mennesker og forstås som slægtninge, familie og meget konkrete deltagere i de omfattende livsverdner, har de krav på omsorg, pleje og social opmærksomhed (se fx Rose, 2022). Flyvende hunde, pumaer og andre ikke-mennesker er her integrerede deltagere i de menneskeliv, som leves, hvilket også fordrer en konkret forpligtelse på at understøtte og opretholde disse livsformer og bidrage til at sikre de balancer, som det konkrete miljøes bæredygtighed er afhængig af. Som Rose skriver, er det at være i live blandt de oprindelige australiere, hun har fulgt, at vide, hvorledes ens egen eksistens er afhængig af andres død. På meget konkrete måder er det at dræbe andre således en del af livet. Som det er beskrevet i forbindelse med Willerslevs arbejde ovenfor, og som Kohns etnografi fra Amazonas ligeledes viser, er den død, som påføres ikke-mennesker i animistisk orienterede samfund, altid nødvendig og konkret. Formålet med at nedlægge andre deltagere i de omfattende animistiske økologier er at nære mennesker, ikke at udrydde andet-end-menneskeligt liv. Rose skriver, at et godt hjemland er "[...] a flourishing set of relationships – interdependent and mutual" (2011, s. 26). For de oprindelige folk hun har fulgt og studeret, er det arbejde, de udfører, derfor altid indlejret i fortløbende forhold af omsorg, pasning og pleje. Selve den landjord, som hverdagen foregår på, er en levende kontekst, hvor fortid, nutid og fremtid passerer igennem, og som deles af deltagere i tværartslige omsorgsrelationer (ibid., s. 27). Den distance, som i sekulære vestlige samfund og storbyer opretholdes til det andet-end-menneskelige liv, er med til at gøre livsformerne abstrakte. Hos Poul og de andre ældre, der er beskrevet ovenfor, er der en anerkendelse og værdsættelse af bestemte andre – skildpadder, fugle, hunde. Det er ikke nødvendigvis bredt dækkende og normativt funderede idéer om dyrevelfærd, der ligger til grund for de handlinger og praksisser, disse mennesker engagerer sig i: en løs hund på et offentligt område, dens understøttede jagt- og legeaktivitet med de tilstedeværende alliker, duer, som indgår i uklare menneskeligt motiverede interaktioner, og en fremmed ledsagerart fra et helt andet klima, der udsættes i en offentlig have. Men som beskrivelserne viser, er det mennesker, som forholder sig til omgivelserne, landskaberne og deres ikke-menneskelige deltagere på aktive måder, som udviser omsorg og nærvær i relationen til disse livsformer, og som er i stand til at se og mærke de væsner og andet-end--menneskelige arter, som bebor byens landskaber.

3. At se hinanden

Den amerikanske fotograf Ed Panars bogværk *Animals That Saw Me: Volume Two* (2016) består af fotografier, hvor en række forskellige tamme

og vildtlevende dyr: hjorte, bævere, får, hunde, vaskebjørne, duer, egern, katte mv., møder Panars blik i kameraets søger, og hvor et øjeblikks interaktion imellem fotograf og dyr derfor er fanget og frosset i kamerakassens indre. Bogen afsluttes med essayet "Being seen" af økofilosoffen Timothy Morton, der reflekterer over betydningen af de tværartslige møder, som værket repræsenterer og bærer vidnesbyrd om. Morton indleder på følgende måde (2016a, ingen sideantal, original kursiv):

If you have suffered from trauma, one of the most healing things that can happen to you is *being seen*. Being seen doesn't have to mean that someone actually lays their eyes on you, although that certainly helps. Being seen means that your being is held by the other person without comment, without praise or blame or indifference, just with some kind of open care.

For Morton er det at opleve sig set ensbetydende med, at et andet væsen, en anden person, forholder sig til dig. Og at denne anden person, som du står i et aktivt forhold til, accepterer din eksistens og væren uden at dømme og vurdere, men blot ved at tildele en åben opmærksomhed og omsorg. "Can nonhumans care?" spørger Morton retorisk i den lille, fortættede tekst og leverer prompte et svar og endnu et ledende spørgsmål: "Of course they can. Can we?" (ibid.). Som Morton videre skriver, er det en dominerende forestilling, at det kun er os mennesker, som formår at se andre i denne forstand. Denne forståelse har rødder i en lang antropocentrisk tradition, der har favoriseret mennesket og som konsekvens samtidig depersonaliseret alt andet liv og det ikke-menneskelige domæne, vi har været vant til at kalde Natur (med stort N for at understrege kløften imellem mennesket og resten, se også Morton, 2007; Merchant, 1980). Samme adskillelse bevirker desuden, at vi (mennesker) længe har været overbevist om, at ikke-mennesker (de væsner, vi ifølge Morton "... violently call animals", 2016a) ikke har et selv-begreb, at de ikke handler, men blot opfører sig (jf. behave), at de ikke er i stand til at benytte forestillingsevne. Chimpanser kan derfor ikke være indespærret i zoologiske haver (og lide under indespærringen), da dette forudsætter, at man er en person og har et selv-begreb – noget, som denne adskillelseslogik ikke tillader (ibid.). Men som Morton skriver, med implicit reference til blandt andre Donna Haraways arbejde, er videnskaben begyndt at vise os (mennesker), at vi indeholder meget mere ikke-menneskeligt DNA end menneskeligt ditto, og at vores overlevelse og sundhed på helt konkrete måder afhænger af disse andre symbiotiske ledsagere, der bl.a. bebor vores bakterielle mikrobiom (se også Bencard, 2014; Gilbert, 2017). Ifølge Morton, er tiden inde til at erkende, at ikke-mennesker også ser os, og at vi derfor må bløde op på de kategorier, som bekræfter den begrebsmæssige adskillelse og de hertil hørende forældede antagelser om forholdene mellem mennesker og ikke-mennesker, de hviler på.

Ved at vende tilbage til Poul og de udsatte skildpadder med Mortons essay in mente bliver det tydeligt, at de to arter 'ser hinanden'. At det, der sker, når manden konsulterer sine firbenede og skjoldklædte venner i havens sø, er, at de to arter opnår berøring med hinandens eksistens og væren, at de mødes i et tværartsligt fællesskab. Jeg har Pouls beskrivelser, handlinger og min etnografiske deltagelse i hans besøg ved havesøen at holde denne betragtning op på, og det står her klart, at dyrene har en central betydning og vigtighed i den ældre mands tilværelse. De er signifikante andre i hans hverdagsliv; ledsagere, som han glæder sig til at besøge, som han bekymrer sig om, drager omsorg for og vender tilbage til. I forlængelse af Willerslevs ovenfor præsenterede pointer om perspektivisme og det animistiske personbegreb, en tænkning, Morton ligeledes anvender andetsteds om end med fundament i en anden teoretisk ramme (fx 2017), kan skildpadderne forstås som ikke-menneskelige personer i Pouls liv. De er personer, altså væsner, som besidder en fuldt ud anerkendelsesværdig eksistens, de er "people like us" (Willerslev, 2007), "people" (Despret, 2015) eller "non-human people" (Morton, 2017), som Poul tildeler sin opmærksomhed og nyder at tilbringe tid sammen med. De er personer, levende væsner med levede liv, som ser ham, og som han ser.

Antropologen Eduardo Kohn har udført feltarbejde blandt Runa-folket i Ecuador-delen af Amazonas. I bogen *How Forests Think* (2013), som handler om de mere-end-menneskelige økologier, der definerer Runa-folkets hverdag, skriver Kohn følgende (Ibid., s. 221):

Looking at animals, who look back at us, and who look with us, and who are, ultimately, part of us, even though their lives extend well beyond us, can tell us something. It can tell us about how that which lies "beyond" the human also sustains us and makes us the beings we are and those we might become.

Igen er det formuleringen om at se på dyr, der ser tilbage på os, der for Kohn bliver billede på de tæt knyttede forhold, som deles af mennesker og ikke-mennesker i den ecuadorianske regnskov. Det er ved at se, interagere og udveksle med disse væsner, men også ved at kigge på noget sammen med disse andre (jf. *look with us*), som ultimativt også er del af os i både kropslig og social forstand, at vi kan lære noget om at være mennesker. For Kohn handler antropologien, videnskaben om mennesket (jf. *anthropos*, der kommer af det græske ord for menneske), ikke længere om mennesket alene, men om de omfattende økologier, der også findes hinsides det menneskelige, og som er en del af at gøre os til dem, vi er, og til dem, vi bliver. Det samme gør sig gældende for psykologien, eller i hvert fald social-psykologien, hvis en lignende argumentation forfølges. Hvis vi accepterer præmissen om, at dyr og andre ikke-mennesker kan udgøre sociale relationer, forbindelser og vigtige bånd i hverdagslivet, er det nødvendigt, at human- og

samfundsvidenskaberne justerer på idéen om, hvad social interaktion er, og imellem hvem en sådan interaktion kan forekomme (se fx Alger & Alger, 1997). Men det vil også være relevant at spørge mere kritisk til, hvordan begreberne *socialitet* og *interaktion* defineres, og hvad de implicerer. Dette vil jeg se nærmere på i det følgende afsnit.

4. Nærhed og distance, socialitet og interaktion

I efteråret 2022 foretog jeg et kort etnografisk feltarbejde på Dr. Louises Bro, der forbinder bydelene Nørrebro og indre by i København. Broen udgør i sig selv et byrum, som skaber plads til ophold, sociale møder, fodgængere, cyklister og motoriseret trafik, og som markerer et brud i landskabet, da søerne, som broen leder over, er karakteriseret ved en åbenhed og deraf følgende lys, luft og udsigt til himlen, som står i modsætning til de mere lukkede storbygader på begge sider af brostrukturen. Feltarbejdet var anlagt i forlængelse af en forskningsinteresse, der handler om, hvordan mennesker og byboere oplever forbundethed til det landskab, de lever i, bruger og bebor. Jeg brugte derfor mange efterårstimer på at tale med folk om deres forhold til byrummet, på at deltage og observere, og interesserede mig grundlæggende for, hvordan de brugte bylandskabet, hvad det betød i deres hverdag på praktiske og eksistentielle niveauer, og hvad de satte særlig pris på. Broen tiltrækker alle typer mennesker og benyttes bl.a. til møder, hvile, gennemfart, ophold, fest og er kendt for det karakteristikum, at der er et nærmest konstant tilstedevær af mennesker og trafik i alle døgnets timer. Noget af det, som overraskede mig meget under arbejdet, var de mange beskrivelser af ikke-menneskelige livsformer, som folk med et forhold til byrummet gav og fandt vigtige, når jeg spurgte til broens betydning. Særligt om morgenen, hvor strukturens cykelstier i øvrigt lægger asfalt til en imponerende mængde cyklister, er broens massive granitbrystninger sporet af urinpletter, der vidner om nabolagets hundes (og ledsagende menneskers) morgenrutiner. Men en anden konstant nærværende, om end mere upåagtet og subtil, ikke-menneskelig livsform på broen er de fugle, som uophørligt er at finde både i luften og på landjorden; måger, duer, svaler, krager, ænder, svaner og gæs. Som mennesker i alle aldre beskrev, er fuglene noget af det, der bidrager til byrummets særlige karakter, og som mange derfor sætter stor pris på. Måger og krager finder føde i skraldespandene, duer og lejlighedsvis gæs betræder fortov og brystninger, imens ænder og svaner snasker i søernes grønne og algefylde vand. Men noget, som også træder frem, da jeg spenderer opmærksom tid på broen og taler med dens menneskelige brugere, er den himmel, som konstant er befolket af flyvende fugle. Mange af de mennesker, jeg talte med, pegede uopfordret på fuglelivet som en særskilt kvalitet. Fuglene er med til at skabe og forme byrummet. Med til at befolke det. De er vigtige aktører.

Selvom de fleste af de tidligere empiriske eksempler i dette essay også indeholder fugle, er der alligevel en ting, som adskiller sig her: forskellen i nærhed og distance. Hvor der ovenfor er tale om meget konkrete og tætte interaktioner mellem mennesker og dyr, er det, som sker på broen, karakteriseret ved langt større fysisk afstand. Der er duer og måger som er nærgående, kommer tæt på broens mennesker, og som derfor indgår i kortvarig, tværartslig, flygtig og flaksende kontakt og fysisk tæthed. Men også svaner, der overflyver broen og efterlader indtryk på såvel visuelle som auditive måder, når deres spektakulære vingefang bærer de majestætiske kroppe fra den ene urbane horisontlinje til den anden. Og svaler, som varsler kommende regn, når de fanger insektføde med imponerende fart og manøvreedygtighed, måger, som skræpper, forhandler og strides om spiselige efterladenskaber, men også ænder og duer, der slår sig ned på broens grønne og græsklædte områder, i periferien af det menneskelige mylder.

Antropologen Anna Tsing har arbejdet med det, hun beskriver som "... the strange spaces of partial contact among birds, Waigeo islanders and traveling bird-watchers" (2022, s. 18). I bestræbelsen på at forstå disse (sære) rumligheder låner Tsing det økologiske begreb *randeffekt* (jf. edge effect), der beskriver det, som sker i grænsezoner mellem habitater. Ved at trække veksler på denne idé peger Tsing på, hvordan vi som mennesker kan lære noget om væsner, der er radikalt anderledes end os selv, selvom vi ikke er i stand til at skabe fuldt dækkende indsigt i andet-end-menneskelige livsverdner. Hun viser, hvordan der er berøringsflader og kontaktzoner imellem disse forskellige verdner (jf. også Willerslev, Panar, Morton og Kohn), og selvom hun værdsætter forskelle og derfor ikke længes efter en "unification of all worlds" (ibid., s. 25), afviser hun idéen om, at de menneskelige og mere-end-menneskelige domæner er autonome og ikke-overlappende størrelser. Som Tsing skriver, er vi nødt til at se nærmere på, hvor og hvordan tværartslig "touching occurs" (ibid.), og med sit arbejde peger hun på, hvordan fugle- og menneskeverdner netop også mødes. De to arter imiterer hinanden, gentager lyde og bevægelser, fortolker tegn og handlinger, udtrykker sig med stemmer, kroppe og gestik og indtager de samme steder og infrastrukturer på forskellige måder. Overlappene og randeffekterne er mange, når man tildeler dem tålmodig opmærksomhed – en opmærksomhedskunst, der ifølge Tsing har tilladt hende at indgå i rige samtaler med mange forskellige menneskelige fuglekendere, men hvor også fuglene er kommet til live som samtalepartnere i egen ret (ibid., s. 17). Tsing skriver: "Just as humans remake our skills for the socialities of different kinds of humans as well as birds, birds remake their skills for the socialities of humans" (ibid., s. 29). Og som hun viser, kan denne tilpasning godt foregå på afstand og i mere indirekte modi; interaktion mellem mennesker og fugle fordrer ikke det konkrete ansigt-til-ansigt-forhold, som fx den symbolske interaktionisme opererer med i optagetheden af mellemmenneskelig samhandling (Blumer, 1969). Som Deborah Bird Rose skriver på baggrund af sit arbejde blandt mennesker

og flyvende hunde, må vi, os, der er formet i kulturelle kontekster, hvor skellet mellem mennesker og ikke-mennesker er tydeligt opretholdt, først være villige til at forestille os, at disse livsformer, om det er vildtlevende fugle, flyvende hunde eller andre ikke-mennesker, kalder på opmærksomhed (2022, s. 65). Og at vi, uanset om deres kald er specifikt henvendt til os eller ej, må være klar til at gribe, at de potentielt altid vedrører os (ibid.). Der er med andre ord en både social og etisk forpligtelse – et mellemværende – mellem mennesker og ikke-mennesker; forhold, der også besidder sociale dimensioner, og som bygger på interaktion, der ikke nødvendigvis kan vurderes i forlængelse af velkendte mellemmenneskelige kriterier for en sådan, men ikke er mindre væsentlig og vedkommende af denne grund.

5. Indføling og sympati med det (omkring)værende

På baggrund af mit eget antropologiske arbejde har jeg ofte tænkt med idéen om, at de folk, jeg har fulgt, og som har haft virksomme relationer til de vildtlevende dyr, vi konventionelt ikke anser for selskabsdyr, har været udstyret med en særlig verdensopmærksom sensitivitet (Rasmussen, 2017, 2019). At de i forlængelse af personlige livsvilkår, -erfaringer og usædvanlige livshistorier har fundet og indledt sociale relationer til vildtlevende ikke-mennesker, fordi de har haft svært ved at indgå i menneskelige venskaber. Denne forklaringsmodel kan have sin delvise rigtighed i nogle tilfælde blandt nogle af de mennesker, jeg har kendt. Men den er oplagt ikke dækkende, da (menneske)livet aldrig lader sig indkapsle og fastholde af så simple teser.

Den amerikanske materialitetstænkner Jane Bennett arbejder i essayet ”Vegetabilt liv og ontoSympati” med det, hun beskriver som de første skridt til at afprøve idéen om, at der findes (2018, s. 7):

... forunderlige meddelelser og forbindelser mellem dyr og plantekroppe – en Sympati, der ikke i første omgang er en subjektiv følelse eller indstilling, men nærmere et apersonligt netværk af forbindelser mellem kroppe.

Bennett trækker blandt andre på den amerikanske digter, forfatter og naturfilosof Henry David Thoreau, der i en periode af sit liv levede som eneboer i New Englands skove. Hun peger her på, at der i Thoreaus minutiøse og poetiske registreringer af livet i skovene, hans eget og de øvrige livsformer, som tænkeren sameksisterer med, findes beskrivelser af ”et vist overlap (et delvist sammenfald, men ikke fuld identitet) mellem menneskernes materialitet og planternes” (ibid., s. 6, original parentes). Som hun skriver, findes der en slags *rækken-ud* fra enhver krop i retning af det, den sanser som dens lighed ”derude”. Der findes altså ifølge Bennett en sympati i det fysiske og

sociale rum, der ignorerer selv den mest stædige identitetsforskel mellem det menneskelige og det ikke-menneskelige. I Thoreaus værk ”Walden” (2016) beskriver han sit rige sociale liv med dyr, planter og sten. Disse ”venner”, en benævnelse, Bennett bruger uden tegnsætning i såvel den danske oversættelse, der her citeres fra (2018, s. 9), som i den originale engelsksprogede tekst (2017), samler sig omkring bestemte søer, eller uden for Thoreaus hytte, de løber ind i hinanden på gåture i skovlandskabet, og som Bennett skriver på baggrund af Thoreaus refleksioner, kan verden kun betragtes som ensom for ham, hvis socialitet vilkårligt begrænses til mellemmenneskelige relationer og interaktioner (2018, s. 9). Ud over at abonnere på en række af de idéer, som ovenfor inddragne forfattere, tænkere og forskere opererer med, fremhæver Bennett et mere ærke-materielt aspekt, nemlig det forhold, at der også kan foregå udveksling, herske sympati og nære relationer mellem mennesker og vegetabil liv; planter, træer, vegetation. Og dermed også, at der kan findes en bredere og mere diffust defineret sympati mellem mennesker og større helheder, jf. *det ontiske*, der som begreb betegner ’det værende’, det, som er og findes.

Thoreaus værk kan nok karakteriseres som konsekvens af en særlig verdensopmærksom sensitivitet (jf. karakteristikken på s. 101). Men på samme tid er Bennetts ærinde at almengøre de erfaringer, som er beskrevet og kvalificeret hos forfatteren; at der findes et omfattende ”slægtskab”, en ”måde, hvorpå komplekse kroppe vedkender sig en grad af overlap”, som de hver især udtrykker deres vitalitet (ibid., s. 13), og afprøve idéen om, at der i mennesket findes denne tilbøjelighed til at føle sig ind i det ikke-menneskelige.

Som mit arbejde på Dr. Louises Bro viser, har en lang række vidt forskellige mennesker glæde af de ikke-mennesker og arter, som med-bebor dette byrum. De oplever og beskriver således en forbundethed med et domæne, der ofte forstås med ord som *omgivelser*, *landskab* og *miljø*, og knytter eksplicit de vildtlevende arter til denne oplevelse. Som allerede beskrevet er det fuglene, som i udgangspunktet nævnes. Ikke nødvendigvis konkrete fugle, der fx søger nærkontakt, men også de fugle, som befolker lufrummet over og vandrummet omkring og under broen. Det er dyr, som er i nærheden, og som hovedsageligt opleves på distancen. Men det, som også nævnes, og som i beskrivelserne har en status, der ligner fuglenes, er de træer, som vokser på de parkagtige områder og her markerer overgangen mellem gade og bro. Træerne og de græsbeklædte områder er vigtige, og de nævnes i sammenhæng med fuglene, men også i forbindelse med elementer som sollyset, vinden og vandet, der på broen er tilgængelige og nærværende kvaliteter. Man *blæses på*, når vinden hvirvler efterårsbladene op, og varmes, når solen står højt på himlen. Hvad enten man tager ophold på broen eller passerer henover, er man som deltager tydeligt til stede i en verden, som også er vejr, hvor man *er i vejret*, og hvor man *er vejret* – en formulering, som er lånt fra Jonathan Safran Foers bogtitel *We are the Weather* (2019) (jf. det ontiske element i ontoSympati). Ved at være i byrummets ubeskyttede og

atmosfæriske åbenhed opstår en erkendelse af at være i elementerne og med elementerne, der i forlængelse af Bennett resulterer i en sympati med det omkringværende liv. Mennesker, fugle og træer er alle livsformer, som er kastet ind i den samme verden, som udsættes for vind, sol, regn, atmosfærisk tryk osv. Der opstår en erfaringsmæssig sympati imellem livsformer, imellem *slægtninge*, som er det begreb, både Bennett og en lang række andre flerartsligt interesserede forskere og tænkere bruger (Haraway, 2016; Le Guin, 2017; van Dooren & Chrulew, 2022).

Ved at vende tilbage til Anna Tsings arbejde blandt fugle og fuglefolk træder det frem, hvordan der også i det københavnske byrum kan tales om randeffekter. På broen sameksisterer mennesker og ikke-mennesker, der opstår sympati imellem disse livsformer, og der foregår forskellige overlap og tværartslige interaktioner. Menneske- og fugleverdner opnår berøring med hinanden og mødes. Og møderne er resultatet af en opmærksomhed, der udveksles mellem arter i dette byrum, og som både kan have karakter af fysisk nære og mere distancerede interaktioner og samspil. På samme måde er der vegetabile væsner og verdner; træer, planter osv., som vikles sammen med denne opmærksomhed, og hvis kald vi, som Rose skriver, må være klar til at gribe, da de potentielt altid vedrører os (se s. 100-101).

6. Afrunding

Som jeg har anskueliggjort gennem dette essay, er det ikke bare mit antropologiske arbejde blandt usædvanlige ældre københavnere, der i empirisk forstand har peget på eksistensen og vigtigheden af de interaktioner og forhold mellem mennesker og ikke-mennesker, som vores vestlige hverdagsverdner består af, selvom det er dette arbejde, der introducerede fænomenet. Det er ligeledes feltarbejde udført i et offentligt københavnsk byrum, der har ledt til møder med denne tværartslige sammenvikling, hvor arter lever tæt sammen, hvor hverdagsliv og -verdner overlapper, og hvor mennesker og ikke-mennesker 'ser hinanden', opnår sympatiske relationer og indgår i udvekslinger. Men det er også under feltarbejde foretaget blandt ældre mennesker med erhvervet sansesvækkelse (Rasmussen, Swane & Winther, 2020), at en evne til sensitiv opmærksomhed og indføling har manifesteret sig og ledt til viden om, hvordan mennesker, andre dyr og vegetabil liv sameksisterer og opretholder hinanden, og hvordan disse relationer kan forstås som bestemt ved tværartslig socialitet, følgeskab og venskab (Rasmussen, 2020). Som en hastigt voksende mængde multispecies forskning aktuelt er optaget af at kortlægge og beskrive, er menneskelivet ikke længere muligt at betragte og forstå uden også at inkludere de øvrige mere-end-menneskelige livsformer: dyrene og de myriader af andre liv og arter, der bebor biosfærens landskaber og habitater. Vores liv er viklet sammen og forbundne på alle planer, sociale som bakterielle og materielle – den anden er altid den

signifikante anden (Haraway, 2003). Når den franske forfatter Georges Perec på en liste over ting, han ville nå, inden sin død (2008, s. 124-126), som punkt nummer 35 har sætningen: "Plant a tree, and watch it get bigger", er det, fordi træet er en livsform, der byder sig til som ledsager og ikke-menneskeligt medvæsen. Når Donna Haraway i sine arbejder betjener sig af et inkluderende "vi", der diskursivt betegner alle former for liv og arter i flertalsform, er det funderet i erkendelsen af, at vi 'bliver til med hinanden' (jf. *becoming-with*), at vi er (del af) hinanden, at vi må "cultivate with each other in every way imagineable epochs to come that can replenish refuge" (2016, s. 100). Når Ditte, en 92-årig kvinde, kan beskrive den forårsblomstrende guldregn, hun kan se gennem sit vindue på et plejehjem i København, og udtrykke en klar, umiddelbar og taknemmelig glæde ved synet af busken, er det, fordi der foregår en udveksling, og fordi to ledsagende arter *randeksisterer* og (be)rører hinanden. Når Poul stædigt og tilbagevendende besøger de skildpadder, han i al forsigtighed har udsat i en københavnsk have, og når Leif indkøber foder til de fritlevende fugle og andre ikke-mennesker, der behøver ham på kirkegården og i bylandskabet, er det, fordi de to ældre mænd oplever en tilknytning til disse livsformer, fordi de *ser* og *oplever sig set* i interaktionen, og fordi de ved brug af artefakter, foder og mimetisk performance bliver i stand til at møde disse andre og opnå en delvis indsigt og indføling i deres liv.

Hvad end det handler om københavnske kirkegårde, haver og byrum, oprindelige australieres levesteder (Rose, 2011, 2022), nordamerikanske storby- og rurallandskaber (Haraway, 2003, 2008, 2016; Morton, 2016a; Panar, 2016), den sibiriske tundra (Willerslev, 2007), ecuadorianske landsbyer (Kohn, 2013) eller alle andre steder, hvor mere-end-menneskelige økologier, sammenviklinger og slægtskab findes, er det ikke-menneskelige og forbundetheden til det, der ligger hinsides mennesket, medkonstituerende for dem, vi (mennesker og ikke-mennesker) er og vil have mulighed for at blive. Ved at være opmærksomme på disse relationer tvinges vi til at sætte spørgsmålstejn ved det givne, ved de "ordentlige og pæne" antagelser, vi opererer med i idéen om det menneskelige (Kohn, 2013, s. 6). Som Timothy Morton og Dominic Boyer skriver, stiller rækken af aktuelle videnskabelige fund, der peger på eksistensen af ikke-menneskelig personlighed, agens, udveksling og den sårbarhed, som er forbundet med den antropocæne æra og de hertil hørende krisetilstande, vi møder og vil komme langt tættere på i nær fremtid, os over for den erkendelse, at vi som mennesker ikke er mere betydningsfulde end enhver anden livsform (2021, 17-29). Men også at vi som *hyposubjekter* – et begreb, der ikke skelner mellem menneskeligt og ikke-menneskeligt liv, er forunderligt forbundet og viklet sammen med alle andre eksistenser, og at hyposubjekter kan være både uendeligt små og uendeligt omfattende, helheder, der i ontologisk forstand altid er mindre end de bestanddele, som konstituerer og opretholder dem (ibid., s. 35). At være menneske i den antropocæne æra er med andre ord at være formet af

bevidstheden om, at menneske og omgivelser er forbundne størrelser, at 'her' (fx den menneskelige krop) og 'der' (fx ikke-menneskeligt ledsagervæsen, plantevækst eller landskab) ikke er adskilte og afgrænsede entiteter (Morton, 2016b). Som multispecies forskningen viser, vidner interaktionen med det ikke-menneskelige og den opmærksomhed, som erfaring og vedligeholdelse af disse relationer fordrer, om, at mennesker og ikke-mennesker er viklet sammen og forbundne på helt grundlæggende måder. I det ovenstående har jeg leveret eksempler på, hvordan denne forbundethed bl.a. kommer til udtryk i udført etnografisk feltarbejde.

Store dele af dette essay er skrevet i en privat have i en forstad til København. Det er et landskab, hvori en lang række liv hører hjemme, bliver til, folder sig ud og vikles sammen med hinanden. Den nye juni og den netop påbegyndte sommer, det forfattes i, er en symfoni af livstegn og dertilhørende interaktioner i mange afskygninger: majseunger, der forlader reden for at overleve de første kritiske dage, indtil flyvefærdigheden er udviklet på jordoverfladen og i buskadsernes grene, og som kommunikerer med forældre, og med (os) andre, med deres nye stemmer. Blomstrende rosenbuske og løvetand, myg, der søger føde under menneskehudens perforerede overflade i skyggen af æbletræerne, tamhunde, der daser i solen, og som med ufatteligt stærke sanser kortlægger både haveterritoriet og lokalområdet, og de dertilhørende fugle-, gnaver-, menneske-, hunde-, og hvem-ved-hvilke-andre-liv, fignerne, som fanger den sydvendte varme og drikker af undergrundens hængemte fugtighed. Rabarber, mynte, valmue og græsser, der bebos og berøres af bier, myrefødder, snegle, menneskelemmer, mikrober og igennem passerende guldsmede. Men også den solsort, som vi (alle ovenfor nævnte, os alle sammen) deler med naboer og med-væsner, og som synger solen op, udsmykker dagen og aftenen med sine vidunderligt komplekse sætnings- og sangstrofer, og som er så nærværende og velkendt i sin fjerklædte andethed. Alle disse liv, livsmodi og tilværender er i berøring og interaktion med hinanden og alt andet, der bevæger sig, uanset hvilke tempi denne bevægelse foregår i. Haven har en atmosfære, der på selv stille sommeraftner er fortættet på en måde, der er umulig at gøre dækkende rede for; umulig at optage på lyd, fotografere, skrive frem i tekst eller repræsentere adækvat på anden vis. Havens stemning og atmosfære er non-repræsentationel (Thrift, 2007); dens uendeligt mange livsformer arbejder sammen, bekriger hinanden, forhandler om leverum og skaber tilsammen en foranderlig, rig og uforståelig helhed med en mængde af positioner, zoner, habitater, randeffekter og overlap. Nogle af disse overlap er vi som mennesker vidner til og deltagere i. Andre er vi ikke i stand til at sanse og erkende eller bare ikke inviteret med i. Haven er et billede på verdens liv, og verden er rodet – beboet af harawayianske *messmates*, "we are all compost" (2016, s. 101). Solsortens sang minder os om, at vi ikke er alene, at mennesker og ikke-mennesker lever og bor side om side, med hinanden og i hinanden. For Vinciane Despret begyndte optagetheden for denne ledsagerart med en opmærksom lytten til dens sang. For

mig begyndte interessen for forholdene mellem ledsagerarter for alvor, da etnografisk feltforskning ledte mig til mennesker og deres andet-end-menneskelige bekendte og ledsagervenner. For endnu andre begynder det andetsteds. Eduardo Kohn, antropologen, der har brugt årevis blandt arterne i Amazonas, får de sidste ord i denne sammenhæng (Eduardo Kohn i samtale med Sofie Isager Ahl, 2016, s. 72):

Jeg tror, at det er vågenhed, lydhørhed, der vil tillade os at skabe en etisk praksis i verden, hvor vi kan leve sammenblandet med alle mulige forskellige væsner. Vi må forstå, at vi er indblandet, at vi er indlejret. Vi er fælles om det her.

Tak

Tak til Sirid Bonderup og Marie Stender for gode diskussioner om forbundethed mellem mennesker og ikke-menneskelige arter, der har været med til at understrege, hvordan denne forbundethed ikke alene kommer til udtryk i harmoniske praksisser og samværsformer, men i høj grad også består af de konflikter og kampe, som udspiller sig imellem livsformer i byrum og landskaber.

REFERENCER

- Abram, D. (1996). *The Spell of the sensuous: Perception and language in a more-than-human world*. Vintage Books.
- Ahl, S. I. (2016). Skovrig tænkning – en samtale med Eduardo Kohn. I E. Kohn, *Sjæleblindhed* (s. 57-72). Forlaget Virkelig.
- Alger, J. M. & Alger, S. F. (1997). Beyond Mead: Symbolic Interaction between Humans and Felines. *Society & Animals* 5(1), 65-81. <https://doi.org/10.1163/156853097X00222>
- Bencard, A. (2014). Du er ikke alene. Om bevidsthed og bakterier. I B. K. Eriksen (red.), *Im-materialitet (bevidsthed)*, materialitet, nr. 3 (s. 61-68). Sorø Kunstmuseum.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. Duke University Press.
- Bennett, J. (2018). *Vegetabil liv og ontoSympati*. Laboratoriet for Æstetik og Økologi. Teksten er oprindeligt udgivet under titlen *Vegetal Life and Onto-Sympathy*. I C. Keller & M. J. Rubenstein (red.), *Entangled Worlds: Religion, Science, and New Materialisms* (s. 89-110). Fordham University Press.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. University of California Press.
- Braidotti, R. (2013). *The posthuman*. Polity.
- Bubandt, N., Andersen, A. O. & Cypher, R. (2022). Introduction. Rubber boots methods: Outline for a multispecies study of the Anthropocene. I N. Bubandt, A. O. Andersen & R. Cypher (red.), *Rubber boots methods for the Anthropocene: Doing fieldwork in multispecies worlds* (s. 1-35). University of Minnesota Press.
- Clark, D. L. (2004). On Being “the Last Kantian in Nazi Germany”: Dwelling with Animals after Levinas. I *Post-Modernism and the Ethical Subject* (s. 41-74). McGill-Queen’s University Press. <https://doi.org/10.1515/9780773571877-004>

- Despret, V. (2015) WE ARE NOT SO STUPID ... ANIMALS NEITHER, *Angela-ki*, 20:2, 153-161. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2015.1039855>
- Despret, V. (2022). *Living as a bird*. Polity Press.
- Foer, J. S. (2019). *We are the Weather*. Farrar, Straus and Giroux.
- Gilbert, S. F. (2017). Holobiont by birth: Multilineage individuals as the concretion of cooperative processes. I A. L. Tsing, H. A. Swanson, E. Gan & N. Bubandt. (red.), *Arts of living on a damaged planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene* (s. M73-89). University of Minnesota Press.
- Grusin, R. (2015). *The nonhuman turn* (red.). The University of Minnesota Press.
- Haraway, D. (2003). *The companion species manifesto: Dogs, people and significant otherness*. Prickly Paradigm Press.
- Haraway, D. (2008). *When species meet*. University of Minnesota Press.
- Haraway, D. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822373780>
- Kirksey, E. & Helmreich, S. (2010) The Emergence of Multispecies Ethnography. *Cultural Anthropology* 25, 545-576. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x>
- Kohn, E. (2013). *How forests think: Toward an anthropology beyond the human*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520956865>
- Krøijer, S. & Weisdorf, M. (2021). Introduktion: Antropologien og de Andre Arter. *Tidsskriftet Antropologi* 83, 5-24. <https://doi.org/10.7146/ta.vi83.128916>
- Latour, B. (2018). *Down to earth: Politics in the new climatic regime*. Polity Press.
- Le Guin, U. K. (2017). Deep in admiration. I A. L. Tsing, H. A. Swanson, E. Gan & N. Bubandt. (red.), *Arts of living on a damaged planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene* (s. M15-21). University of Minnesota Press.
- Merchant, C. (1980). *The death of nature: Women, ecology and the scientific revolution*. HarperOne.
- Morton, T. (2007). *Ecology without nature: Rethinking environmental aesthetics*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1n3x1c9>
- Morton, T. (2016a). Being seen. I E. Panar, *Animals that saw me: Volume II*. The Ice Plant.
- Morton, T. (2016b). *Dark ecology: For a logic of future coexistence*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/mort17752>
- Morton, T. (2017). *Humankind: Solidarity with non-human people*. Verso.
- Morton, T. & Boyer, D. (2021). *Hyposubjects: On becoming human*. Open Humanities Press.
- Panar, E. (2016). *Animals that saw me: Volume Two*. The Ice Plant.
- Perec, G. (2008). *Species of spaces and other pieces*. Penguin Classics.
- Rasmussen, J. D. (2017). En upågtet verden af bevægelse: Et etnografisk studie af hverdagsliv blandt usædvanlige ældre mennesker i storbyen. Aalborg Universitetsforlag. Ph.d.-serien for Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet. <https://doi.org/10.5278/vbn.phd.socsci.00066>
- Rasmussen, J. D. (2019). *Ældre på samfundets underflade*. Frydenlund Academic.
- Rasmussen, J. D. (2020). Hinsides ord og forklaring - når ældre mennesker og genstande følges ad. *Gerontologi: Aldring Og Ældre - Forskning Og Udvikling* 36(2), 24-31.
- Rasmussen, J. D. (2023). Towards a More-Than-Human Architecture: Exploring the Notion of Inclusivity. I M. Mostafa, R. Baumeister, M. R. Thomsen & M. Tamke (red.), *Design for Inclusivity: Proceedings of the UIA World Congress of Architects Copenhagen 2023* (s. 659-665). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36302-3_48
- Rasmussen, J. D., Winther, I. W. & Swane, C. (2020). Sansesvækkelse i alderdommen: Et etnografisk studie. *Ensomme Gamles Værn*.
- Rose, D. B. (2011). *Wild Dog Dreaming: Love and Extinction*. University of Virginia Press.

- Rose, D. B. (2017). Shimmer. When all you love is being trashed. I A. L. Tsing, H. A. Swanson, E. Gan & N. Bubandt. (red.), *Arts of living on a damaged planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene* (s. G51-63). University of Minnesota Press.
- Rose, D. B. (2022). *Shimmer: Flying fox exuberance in worlds of peril*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474490412>
- Taussig, M. (2015). Animism and the philosophy of everyday life. I M. Taussig, *The corn wolf* (s. 12-14). The University of Chicago Press.
- Thoreau, H. D. (2016 [1854]). *Walden*. Penguin Books.
- Thrift, N. (2007). *Non-representational theory: Space, politics, affect*. Routledge.
- Tsing, A. L. (2022). The sociality of birds: Reflections on ontological edge effects. I T. van Dooren & M. Chrulew (red.). *Kin: Thinking with Deborah Bird Rose*, (pp. 15-32). Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv29z1h77>
- Van Dooren, T. & Chrulew, M. (red.) (2022). Worlds of kin: An introduction. I T. van Dooren & M. Chrulew (red.), *Kin: Thinking with Deborah Bird Rose* (s. 1-14). Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv29z1h77>
- Van Dooren, T., Kirksey, E. & Münster, U. (2016). Multispecies Studies: Cultivating Arts of Attentiveness. *Environmental Humanities* 8(1), 1-23. <https://doi.org/10.1215/22011919-3527695>
- Willerslev, R. (2007). *Soul hunters: Hunting, animism, and personhood among the Siberian Yukaghirs*. University of California Press.
- Wolfe, C. (2009). *What is Posthumanism?* University of Minnesota Press.